

УДК 376.1-056.34:376.016:51:371.26

Прохоренко Л.І.

ПРОБЛЕМА ОПЕРАЦІЙНОГО КОМПОНЕНТУ САМОРЕГУЛЯЦІЇ В ДІТЕЙ ЗІ ЗНИЖЕНИМ ІНТЕЛЕКТОМ

У статті висвітлюється проблема операційного компонента саморегуляції в пізнавальній діяльності дітей з інтелектуальними недоліками.

Ключові слова: саморегуляція, пізнавальна діяльність, психічні процеси, мовленнєве опосередкування.

Виявлення закономірностей формування і функціонування процесу саморегуляції, який реалізується особистістю в різноманітних формах і видах діяльності, вчинках, поведінці, є однією із загальнозначущих задач психолого-педагогічної науки. Створення максимально сприятливих умов для розвитку саморегуляції в навчально-пізнавальній діяльності дітей є основним завданням реформування освітньої системи України. На сучасному етапі удосконалення спеціальної освіти в якості однієї із пріоритетних висувається проблема формування саморегуляції у дітей зі зниженим інтелектом, що сприятиме активній інтеграції їх у суспільство.

В полі досліджень з психології і педагогіки відзначено, що складна взаємодія мотиваційного, операційного і регулюючого механізмів є підґрунтям становлення продуктивної діяльності і розвитку особистості, яка формується в діяльності і в ній же реалізується. Мотиваційний механізм саморегуляції складає різноманітні по змісту і складу мотиви, які спрямовують діяльність особистості. Операційний механізм – психічні процеси, когнітивні операції, які проявляються на основі функціонального механізму. Регулятивний – характеризує вміння особистості до самоконтролю, самокорекції, самооцінки і здатності до рефлексії.

Психолого-педагогічна наука має низку досліджень щодо сутності, природи і ролі свідомої саморегуляції суб'єкта в інтелектуальній діяльності (Б.Г.Ананьєв, Л.С.Виготський, І.Б.Котова, О.Н.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн та ін.); складності і інтегрованості її механізмів (О.О.Конопкін, Б.Ф.Ломов та ін.); специфіки формування її окремих компонентів у дітей (Л.І.Божович, Л.А.Венгер, А.В.Захарова, А.К.Маркова, Д.Б.Ельконін та ін.); становлення саморегуляції в процесі формування загальної здатності до навчання (Б.Г.Ананьєв, З.І.Калмикова, Н.О.Менчинська, І.С.Якіманська та ін.); цілепокладання і планування навчальної діяльності (П.Я.Гальперін, Д.А.Кітова, В.П.Намчук, Н.Ф.Тализіна, В.К.Шаповалова та ін.); формування довільного контролю в навчальній діяльності (В.В.Давидов, Л.В.Занков, С.Г.Манвелов, В.І.Рижик, П.М.Ерднієв та ін.). У роботах авторів розглядається механізм саморегуляції, визначаються її компоненти: орієнтовно-мотиваційний (прийняття суб'єктом мети діяльності, модель значущих умов), операційний (програма виконавчих дій, система критеріїв досягнення мети), оцінно-регулюючий (оцінка результатів діяльності, прийняття рішення про корекцію). Автори зазначають, що процес саморегуляції має чіткі часові межі здійснення, зумовлений конкретним актом поведінки і закінчується більш чи менш чітким усвідомленням досягнутого результату.

В інших дослідженнях з цієї проблеми зазначено, що операційні механізми забезпечують не тільки реалізацію функціональних потенціалів, але і необхідні зміни, які протистоять їх послабленню. Вони виступають як фактор стабілізації функцій і засвоюються особистістю в процесі виховання, навчання, соціалізації та відносяться до характеристики особистості як суб'єкта діяльності (І.О.Зимня, О.О.Конопкін,

О.О.Леонтьєв, Л.С.Нерсисян, О.К.Тихомиров та ін.). Автори свідчать, що оволодіння операційним компонентом є один із головних етапів становлення саморегуляції. Його формування відбувається в процесі засвоєння прийомів саморегуляції, перетворенні їх на особистісні утворення суб'єкта. Операційний компонент відповідає за підключення дії до розумової сфери особистості, перетворення заданої матеріальної дії у внутрішню, зіставлення вимог діяльності з мотивами і цілями.

Операційний компонент саморегуляції І.О.Зимня, О.О.Леонтьєв, О.К.Тихомирова визначають як сукупність вмінь особистості до здійснення самоорганізації діяльності, який передбачає активну волюву участь і, як наслідок, є умовою формування особистості. На думку авторів, операційний компонент реалізується через компетенції діяльності, засоби і способи діяльності: планування, проектування, моделювання, прогнозування, орієнтування в різних видах діяльності; управління за діяльністю: постановка і розв'язання задач; побудова і розв'язання нестандартних, проблемних ситуацій. Пізнавальні дії виступають як операційні механізми пізнавальної діяльності.

Таким чином, в процесі операційного компоненту саморегуляції діяльності включаються такі його ланки, як зіставлення умов і цілей діяльності, з'ясування наявних в ситуації і досвіді суб'єкта засобів перетворення об'єкта, визначення їх достатності (недостатності) для досягнення загальної мети, побудова покрокової стратегії, врахування і обробка образної інформації про об'єкт, яка відображена у свідомості й активно взаємодіє із сигнальною інформацією, тобто з тією, яка надходить із зовні, визначення рівня адекватності кожного етапу розв'язання діяльності поставленим цілям.

У сучасній галузі спеціальної психології і корекційної педагогіки гостро постає проблема навчальної діяльності дітей з інтелектуальними вадами, розвиток навчально-пізнавальної діяльності яких значною мірою залежить від сформованості саморегуляції та своєчасної психолого-педагогічної допомоги (Н.В.Бабкіна, Т.А.Власова, Г.Й.Жаренкова, Н.И.Королько, В.И.Лубовський, М.С.Певзнер, Т.В.Сак, У.В.Ульєнкова, Н.О.Ципіна та ін.). Як свідчать автори, діти з недоліками психофізичного розвитку потребують раннього виявлення притаманних їм дефектів та корекційного впливу на провідну діяльність у чутливих термінах потенційних можливостей розвитку дитини.

В працях, присвячених вивченню пізнавальної діяльності дітей із ЗПР, досліджувався процес саморегуляції в контексті психічних функцій і процесів (Т.В.Сгорова, І.А.Коробейніков, В.І.Лубовський, О.В.Лурія, Н.О.Менчинська, Л.І.Переслені, Т.В.Сак, П.Б.Шошин та ін.); приділялася увага окремій ланці саморегуляції – самоконтролю (Є.Б.Аксьонова, С.О.Домішкевич, Л.В.Кузнецова, Г.І.Липкіна, Ю.Б.Максименко, Т.В.Пускаєва, У.В.Ульєнкова, та ін.). Дослідники наголошують на інфантильних рисах особистості дітей із ЗПР, які виявляються в переважанні ігрових інтересів над навчальними, недостатню цілеспрямованість, підвищену навіюваність, невідповідальність, неадекватну самооцінку, невміння дотримуватися поставлених вимог тощо.

У галузі спеціальної психології ряд досліджень присвячені вивченню проблеми розумової відсталості (Т.А.Власова, В.І.Лубовський, М.С.Певзнер та ін.); саморегуляції в контексті вивчення особливостей мислення і пізнавальної активності дітей із розумовою відсталістю (В.В.Лубовський, Г.М.Дульєв, В.Г.Петрова, І.М.Соловійов та ін.); саморегуляції і окремих психічних процесів (Н.П.Вайзман, Л.Ф.Гаврилов, К.М.Гуревич, И.В.Дубровіна та ін.); психічному розвитку дітей з вадами інтелекту (Т.Д.Ілляшенко, Н.І.Королько, В.В.Лебединський, Н.М.Стадненко та ін.); розвитку потенційних можливостей дітей з інтелектуальними недоліками

(Л.С.Виготський, С.Л.Мирський, М.С.Певзнер, С.Я.Рубінштейн та ін.). Автори вказують на специфічні особливості в проявах саморегуляції в різноманітних видах діяльності у дітей з розумовою відсталістю: відхилення в проявах вольової регуляції, невміння критично оцінювати ситуацію, підвищена навіюваність, завищена самооцінка, невміння планувати та перевіряти діяльність.

Як вважають вчені, характерними для дітей зі зниженим інтелектом в процесі виконання завдання є імпульсивність, низький темп виконання, неможливість тривалого утримування мети завдання, недостатня самостійність під час планування та реалізації плану на практиці. Прояви саморегуляції пізнавальної діяльності дітей залежать від ситуації, факту присутності та допомоги дорослого, створення зовнішньої мотивації (В.В.Лебединський, К.С.Лебединська, С.Ф.Ніколаєв, У.В.Ульєнкова та ін.).

В дослідженнях Г.М.Дульнєва, І.М.Соловйова, Г.Й.Жарєнкової, Н.О.Жулідової, В.В.Лубовського, Ю.Б.Максименко зазначено, що у дітей зі зниженим інтелектом етап оперування згідно зі складеним планом відбувається з певними особливостями через недостатню сформованість уваги, мислення, самоконтролю (де вимагається послідовне виконання декількох операцій, вибору певних способів дій відповідно до зразка), діти не доводять розпочатої справи до логічного завершення, не можуть підпорядкувати власні бажання свідомо поставленій меті.

Недорозвиток операційного компоненту саморегуляції у дітей з низьким інтелектуальним рівнем С.О.Домішкевич, Н.О.Менчинська, пов'язують зі зниженою продуктивністю в різних видах психічної діяльності: сприйманні, запам'ятовуванні, мисленні. Автори свідчать, що відсутність у дітей даної категорії регулятивних дій виявляється в систематичній підміні ними важких завдань легшими, намаганні уникнути труднощів. Недорозвиток саморегулятивних процесів характеризується невмінням підкорити навчальну діяльність поставленим задачам, відсутністю навички мисленнєвого планування своїх дій та результатів їх виконання відповідно до плану, несформованістю операційної та оціночної ланки саморегуляції.

Численні дослідники відмічають недоліки у розв'язанні навчально-пізнавальних задач дітьми зі зниженим інтелектом і пов'язують їх саме із недорозвитком операційного компоненту саморегуляції: більша кількість допущених помилок, безліч імпульсивних дій, невміння використовувати оптимальні способи організації контролю, недостатня цілеспрямованість діяльності порівняно з нормою (І.М.Бгажнокова, Г.Й.Жарєнкова, Г.М.Капустіна, Ю.Б.Максименко, Н.М.Стадненко, Б.І.Пінський та ін.).

Отже, теоретичний аналіз наукових досліджень з проблеми порушення інтелекту у дітей свідчить про їх децелерацію (психічний інфантилізм, низький рівень адаптивних можливостей), низьку научуваність, інтелектуальну пасивність, несформованість мотиваційної сфери, недоліки сприймання, уваги, недорозвиток пам'яті, мисленнєвих дій (нестійкість, інертність, невміння встановлювати закономірності, визначати суттєве, недостатня узагальненість), недорозвиток просторових уявлень та низький рівень навчально-пізнавальної діяльності. Розвиток всіх компонентів саморегуляції, на фоні інтелектуального та мовленнєвого недорозвинення, відбувається із затримкою і відхиленнями. В процесі здійснення навчально-пізнавальної діяльності проявами несформованості операційного компоненту саморегуляції є: фрагментарне прийняття завдання; невміння підкорювати власні дії відповідно до правил, способу дії; нездатність дотримуватися заданої системи вимог; нездатність виконувати завдання за словесною інструкцією; нездатність самостійно планувати і виконувати завдання; нездатність контролювати по ходу виконання та співставляти результати діяльності із зразком.

Аналіз вищезазначених робіт свідчить про гостру актуальність означеної проблеми, особливо по відношенню до дітей з порушеним інтелектом. Однак, кількість досліджень, в яких вивчався процес саморегуляції і його вплив на діяльність дітей з порушеним інтелектом, у спеціальній психології і корекційній педагогіці недостатня. Необхідність подальшого продовження дослідження процесу саморегуляції, а саме його операційного компоненту в навчально-пізнавальній діяльності, обумовлена тим, що розвиток операційного компоненту саморегуляції визначає сукупність вмінь учня до здійснення самоорганізації діяльності, які реалізуються через компетенції діяльності, засоби і способи діяльності: планування, проектування, моделювання, прогнозування, орієнтування в різних видах діяльності; управління за діяльністю: постановка і розв'язання задач; постановка і розв'язання нестандартних, проблемних ситуацій. Водночас, операційний компонент саморегуляції передбачає об'єднання конкретних засобів перетворення ситуації і залежить від можливостей особистості.

Таким чином, формування операційного компоненту саморегуляції є одним із важливих етапів становлення системи психічної саморегуляції, є джерелом активності, визначає операційні структури навчальної діяльності учня, передбачає активну волюву участь і, як наслідок, є умовою формування особистості.

На підставі проведеного теоретичного аналізу спеціальної літератури з проблеми дослідження були визначені завдання, які спрямовані на виявлення сформованості структурних компонентів операційної ланки саморегуляції: планування, побудова алгоритму розв'язання, здійснення способу дії, поетапне виконання діяльності та контроль на всіх етапах, що сприятиме усвідомленню учнями способу та об'єкту саморегуляції:

- вміння здійснювати ретельний аналіз поставленої задачі з метою з'ясування її змісту;
- планування майбутніх дій;
- використання, при необхідності, обмеженої кількості маніпуляцій для здійснення цілеспрямованих пошукових спроб;
- побудова чіткого образу мети, усвідомлення критеріїв майбутньої діяльності;
- підкорення виконуваних дій визначеним критеріям;
- самоконтроль за ходом виконавчого процесу.

Список використаних джерел

1. Зейгарник Б.В. Опосредование и саморегуляция в норме и патологии / Б.В.Зейгарник // Вестник московского университета. Сер. 14. Психология. – 1981. – № 2. – С. 9–15.
2. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. / АПН СССР. - М.: Педагогика, 1989 - Т. 1. - 485 с.
3. Пономарев Я.А. Психологические механизмы регуляции деятельности // Вопросы психологи, 1981. – №5. – С.174–178.
4. Ж.И.Шиф Особенности умственного развития учащихся вспомогательной школы / под ред. Ж.И.Шиф - М. : Просвещение, 1965. –343 с.
5. Обучение детей с нарушениями интеллектуального развития: (Олигофренопедагогика): Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. Б.П.Пузанова. – М. : Академия, 2001. – 272 с.

В статье освещается проблема операционного компонента саморегуляции в познавательной деятельности детей с интеллектуальными недостатками.

Ключевые слова: саморегуляция, познавательная деятельность, психические процессы, речевое опосредование.

The article highlights the problem of the operational component of the cognitive self-regulation in children with mental deficiencies.

Key words: self-control, cognitive activity, mental processes, speech perception